

ERMEŞE (Akmeşe) MANASTIRI VE ERMENİ OLAYLARINDAKİ YERİ¹

Yrd.Doç.Dr. Haluk SELVİ*

Ermenilerde din ile milliyet, kilise ile Ermeni iç içe girmiştir. Aslında Ermeni milletinden, Ermeni devletinden, Ermeni tarihinden değil Ermeni kilisesinden, Ermeni kilise devletinden söz etmek gerekir. Çünkü Ermeni devleti fikrini doğuran Ermeni kilisesidir. Ermeni kilisesi, dini görevleri ve sorumlulukları yanında, kendisini Ermeni milleti için milli ve siyasi bir otorite olarak kabul etmiş, başlangıcından günümüze kadar geçen süreç içinde kilise ve başında bulunan din adamları Ermeni toplumunun hayatlarına şekil ve yön veren en büyük güç olmuştur. Ermeni din adamları için din ve dini müesseseler, siyasi hedeflere ulaşmada bir araç olmuştur. Manastır ve kiliseler Ermeni din adamlarının elinde toprak mülkleri ve diğer zenginlikleri ile birer kültür merkezi ve devlet hayatındaki ideolojik oluşumların organizasyon merkezleri haline gelmişlerdir². Bu gün de Ermeni Patrikhanesi aynı fonksiyonları üstlenmiş görünmektedir. İstanbul Ermeni Patrikliğine bağlı rahipler topluluğu genel kurulu, 15 Mayıs 2001 tarihinde bir toplantı yaparak, çeşitli kilise meselelerini görüşmüş ve tarihi fonksiyonunu yerine getirmek azmini dile getirmiştir. Bu toplantı sonunda yayınlanan “İstanbul Patrikliği Rahiplerinin Bildirgesi”nin ikinci maddesi aynen şöyledir:

“İstanbul Ermeni Patrikliği Rahipleri, Patriklik Makamının cemaatin ruhani yapılanmasına adanmış manevi misyonunun, bir zamanlar Bitlis’teki Amrdolu, İzmit’teki Armaş manastırlarının ve 1970’li yıllara dek Üsküdar’daki Surp Haç Tıbrevanlı ruhban okulunun skolastik geleneklerinin, Patrikliğin asırlardır süre gelen özerkliğinin ve imtiyazlarının, özellikle de saadetli patriklerimiz Bursalı Hovagim, Bitlisli Hovhannes, Zimaralı Hagop, Kağızmanlı Zakarya, Vanlı Mıgırdıç, Hasköylü Nerses Varjabetyan, Keremetli Horen Aşıkyan, İstanbullu Mağakya Ormanyan, İstanbullu Yeğişe Turyan, Trabzonlu Karekin ve Yozgatlı Şnorh Kalustyan’ın aktarmış oldukları ruhani-kültürel mirasın sadık koruyucularıdır”³.

Bildiride zikredilen Vanlı Mıgırdıç (Hırımyan), Nerses Varjabetyan ve Horen Aşıkyan’ın XIX. yy.’da Osmanlı Devleti’ne yönelik çalışmaları bugün Türk tarihçileri tarafından belgeleri ile ortaya konulmuş durumdadır⁴. Bu çalışmalarda adı geçen patriklerin Osmanlı Devletine yönelik yıkıcı faaliyetleri açık bir şekilde arşiv belgeleri ışığında izah edilmektedir. Bu patriklerin çalışmaları konumuzun dışındadır. Fakat bildiride dikkati çeken diğer bir nokta da Bitlis’teki Amrdolu Manastırı ve İzmit’teki Armaş Manastırı’nın geleneklerinin devam ettirilmesi düşüncesidir. Bildiride bahsedilen ve geleneklerine bugün dahi sadık kalınmak istenilen Amrdolu ve Armaş Manastırları XVII. y.y.dan itibaren Ermeni eğitim ve kültür merkezleri idi⁵. Armaş Manastırı ne zaman ve nasıl kurulmuş ve tarih

¹ ASAM Türkiye II. Kongresinde sunulan tebliğin düzenlenmiş halidir.

* Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürü, Fen-Edb. Fak. Tarih Böl. Öğr. Üyesi.

² Abdurrahman Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Ankara, 1997, s.1-2; Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara, 1985, s. 30; Zeynep Cumhur, Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında Kilisenin Rolü, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2003, s.1-2.

³ <http://www.hyetert.com> (20 Mayıs 2003). [hyetert.com](http://www.hyetert.com), [bolshoys.com](http://www.bolshoys.com). İstanbul Patrikhanesinin bağlantılı olarak çalıştığı sitelerdir.

⁴ Bu patriklerin siyasi çalışmaları ile ilgili olarak yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır: Davut Kılıç, Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler, Ankara, 2000; Abdurrahman Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Ankara, 1997; Zeynep Cumhur, a.g.t.;Recep Şahin, Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları, İstanbul, 1988; Ali Arslan “Eçmiyazın Katogigosluğu’nda Satatü Değişimi ve Türk-Rus-Ermeni İlişkilerindeki Rolü”, İ.Ü. Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001), İstanbul, 2001, s. 55-66; Recep Karacakaya, “İstanbul Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan ve Siyasi Faaliyetleri”, Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri, cilt I, Ankara, 2003, s.379-394.

⁵ <http://www.2.unesco.org>. (14 Mayıs 2004)

içerisinde nasıl bir fonksiyon üstlenmiştir. Bu çalışmamızda elimizdeki bilgiler ışığında bu konu üzerinde durmaya çalışacağız.

Türklerin XI. yy. sonunda kendilerine yurt edindikleri Anadolu topraklarında Ermeniler de vardı ve bu coğrafyada dağınık bir şekilde yaşıyorlardı. Türklerin bu ülkelere sahip olmalarından sonra belki bazı küçük bölgelerde nüfusça çok olmuşlardı, fakat Roma-Part ve Bizans-Sasani mücadelelerinden dolayı Doğu Anadolu'da nüfus da bir hayli azalmış bulunuyordu. Ermeniler, Roma ve Bizans zamanında olduğu gibi, Türkiye Selçukluları ve Osmanlı Devleti zamanında da göçlerine devam etmişler, ülkenin çeşitli yörelerine gidip yerleşmişlerdir. Özellikle Batı Anadolu bölgesinde XVII. yy.'a kadar yoğun bir Ermeni nüfusuna rastlanmaz. İzmir, Isparta ve Konya bu şehirlere örnek olarak verilebilir⁶.

Marmara Denizi çevresi de, Türklerin bölgeye gelip yerleşmelerinden sonra Ermenilerin iskanına açılmıştır. İzmit Sancağındaki Ermeniler, Şah Abbas (1588-1629) ve Nadir Şah (1736-1747) devirlerinde İran'dan Anadolu'ya gelmişlerdir. Bu yerleşim bölgesini Ermeni ruhani kaynakları "İzmit Ruhani Çemberi" olarak tarif etmişlerdir. Bu alan Sakarya Ağzı'ndan Darıca-Yalova-Bahçecik-Aslanbey-Sapanca Gölü-Sakarya Nehri ile sınırlandırılmıştır. Bu çember içerisindeki en önemli yerleşim merkezlerinde birisi de Ermeşe'dir. İzmit'in 20 km. kuzeydoğusunda yer alan Ermeşe; Armaş, Akmeşe, Armaç, Arbaş şekillerinde isimlendirilmiştir. Armaş, isminin "Armağan Şah", ya da "Maraş"dan türediğine dair çeşitli görüşler vardır. Ermeşe, 1608 yılında İran'dan gelen 300 aile tarafından kurulmuştur. Bu Ermeniler 1611 yılında Gregoryen Piskopos Thadeos'un idaresinde Anadolu Ermeni topluluğunun önemli bir dini merkezi ve Gregoryen piskoposlarının oturma yeri olan manastırı kurmuşlardır. Polonyalı Simeon seyahatnamesinde Ermeşe ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

"İzmit'ten hareket ettikten sonra 30 hane Ermeni ve bir papazları bulunan Sakarya adlı bir köye; oradan da bir yanında orman, diğer tarafında kayalık bir dağ bulunan bir düzlüğe geldik. Dağın üzerinde küçük kârgir bir manastır ve içinde Erzincan Kabos Manastırı'ndan gelmiş bir piskopos, iki keşiş vardı. Manastırın yanında sadece Ermenilerle meskun 3 yeni köy mevcuttu⁷."

Osmanlı Devleti de manastırı kurulduğu andan itibaren himayesine almış ve bölge derebeylerinin çekişmelerinden korumuştur. Ermenilerin toprak genişletme gayretleri, çevre halkı ile çatışmalara yol açmış, ve Osmanlı Devleti, 1611, 1717, 1758, 1787 ve 1820 yıllarında verdiği imtiyazlarla Ermenileri korumuştur⁸. 1880 tarihinde de Osmanlı hükümeti manastırın korunması konusunda çalışmalar yapacaktır⁹.

Ermeşe Manastırının 17. y.y.'da tanınmış bir ziyaret yeri olduğu bilinmektedir. Bu dönemde manastır, İzmit dini merkezi içerisinde Adapazarı, Bahçecik, Geyve, Pazar, Sölöz, Gürle gibi yerlerle birlikte yer alıyordu. 1825 tarihinden itibaren Ermeşe Manastırı büyük bir yapılanmaya girerek, sırasıyla dini önderlik yapısı, hacca gelenler için konuk evi ve öğretim yeri olmaya başladı. Ancak bu yapılar 1888'de meydana gelen yangında büyük zarar gördüler. 1863'te manastıra bağlı tarlalar birleştirilerek büyük bir çiftlik oluşturuldu ve buna bağlı koruların yapılanmasına başlandı. Yine bu dönemde manastıra bağlı bir matbaa kurularak "Huys" isimli bir dergi çıkarıldı. Manastır 1866'dan itibaren İzmit merkezinden ayrılarak dini olarak bağımsız bir statü kazanmaya başladı. Manastırın Osmanlı Ermenileri

⁶ Tuncer Baykara, "XIII.-XIX. Yüzyıllarda Ermeni Göçleri", Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi Semineri (24-25 Nisan 2003), Balıkesir, 2004, s.12-13.

⁷ Polonyalı Simeon, Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619), İstanbul, 1964, s. 22.

⁸ Avni Öztüre, Nicomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi, İstanbul, 1981, s.134.

⁹ Hariciye Nezareti 8 Ağustos 1880 tarihinde İzmit Mutasarrıflığı'na gönderdiği tezkerede, Ermeşe'deki Ermeni Manastırının öteden beri olduğu gibi hükümet tarafından korunmasına yardımcı olunmasını istiyordu (Osmanlı Belgelerinde Ermeniler c. 4, belge no:56, İstanbul, 1987, s. 46).

açısından en parlak dönemi 1889-1914 yılları arasındaki dönemdir. Bu dönemde manastır, Osmanlı Ermenileri için bir ilahiyat fakültesi niteliğine sahip olmaya başlamıştır. Bu okul, İstanbul Patrikliğine bağlı ilahiyat meslek yüksek okulu yapısına dönüşmüştür. Oluşturulan bir içtüzükle, 17-22 yaşlarındaki gençler öğrenci olarak alınmaya başlanmıştır. 1896 yılında Ermeni yetimleri için bir yetimhane kurulmuştur. 1611 yılından 1922 tarihine kadar varlığını sürdürmüş olan Ermeşe Manastırı, Anadolu’da Amasya, Adana, Arapkir, Bitlis, Konya, Urfa, Erzincan, Harput, Malatya, Merzifon, Muş, Sivas, Van, Diyarbakır, Kütahya’da ve Anadolu dışında Atina, Mısır, Bağdat, Bulgaristan, Romanya’da dini liderlik görevlerinde bulunmuş birçok Ermeni’yi yetiştirmiştir. Bu merkezlerde görev alan 36 yüksek düzey dini önderden üçü İstanbul Patrikliği, biri Kudüs Patrikliği, biri de Sis-Kozan Üst Patrikliğine kadar yükselmiştir¹⁰. 1892 tarihinde Açmiyazin Katogigosunun seçimine katılmak üzere Ermeni Patriki Horen tarafından Ermeşe Manastırı Ruhban Mektebi Müdürü Piskopos Ormanyan Efendinin görevlendirilmiş olması okul idarecilerinin fonksiyonlarını göstermesi açısından önemlidir¹¹.

Manastır, eğitim ve kiliseler için eleman yetiştirme görevleri dışında, özel ve yaygın bir ibadet türü olan hac için de önemli bir fonksiyonu yerine getiriyordu. Ermeşe, Anadolu’nun her yerinden değişik zamanlarda, özellikle de eylül ayına denk gelen “Kutsal Çarmıh Bayramı¹²” sırasında çok sayıdaki Hıristiyan hacının buluşma yeri olmuştur. Gregoryen Patrikliği doğrultusunda eğitim yapan manastırın ziyaretçilerinin sayısı, Haziran, Mayıs aylarında 6-7 bin, Eylül ayında 10-15 bini bulmaktaydı¹³. Osmanlı Devleti bu ziyaretleri “Ermeşe Panayırı” olarak isimlendiriyordu ve buraya gelecek olan ziyaretçilere her türlü kolaylığı gösteriyordu. 21 Eylül 1889 tarihli Tarik Gazetesindeki Anadolu-Osmanlı Demiryolları İşletmesini şu ilanı dikkat çekicidir:

“Armaş Panayırına gidecek olanlar için canib-i idareden teshilat-ı atıye icra edilmiştir:

İki nevi bilet verilecektir. Yalnız İzmit’e gitmek için III. Sınıf için altın akçe on beş kuruş alınacaktır. İzmit’e gidip gelmek için I. Sınıf için altın akçe 58,5 kuruş. On yaşına kadar olan çocuklar gidiş geliş 12 kuruş, yalnız gidiş için 7 kuruş vereceklerdir. 3 yaşından aşağı çocuklar için hiç para alınmayacaktır. Azimet ve avdet biletleri 18 Eylül 1305’den 27 Teşrin-i evvel 1305’e kadar avdet için muteber olacaktır. Yolcuların eşyası (yorgan, çanta v.s.) her birinden 1 kuruş kayıt harcı alınarak bedava naklolunacaktır¹⁴.”

XIX. yy.dan itibaren Osmanlı Devleti merkezi otoritesinin zayıflaması ve ülke içerisindeki misyonerlik faaliyetlerinin artması sonucu, Ermenilerde bağımsızlık düşüncesi oluşmaya başladı. Bu düşünce kısa süre içerisinde manastırlar ve kiliselerde etkisini gösterdi.

¹⁰ Agop Minasyan, “Akmeşe Kasabası Tarihinde Ermeniler Armaş Manastırı”, Toplumsal Tarih, c.13, sayı: 78, s.33-39. Bu kişilerden bazıları ile ilgili olarak şu bilgileri verebiliriz: 12 Ekim 1888’de İstanbul Ermeni Patrikliğine Ermeşe Manastırı Piskoposu Horen Aşıkyan seçildi (Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, c.6, belge no: 98, İstanbul 1988).Ermeşe Ruhban Okuluna 1890 tarihinde giren Zaven Der-Yeğyayan Efendi 1895’te mezun olduktan sonra 26 Mayıs 1896’da Zaven adıyla rahip takdis edildi. Okul Müdürü Başpiskopos Mağakya Ormanyan tarafından öğretmen tayin edilen Rahip Zaven Der-Yeğyayan bir süre sonra İstanbul’a gelerek 1897-1907 arasında Samatya ve Hasköy’deki Ermeni Kiliselerinde vaizlik yaptı. Tahsilini Ermeşe Ruhban Okulunda yapan Merujan Barsamyan İstanbul’un 1908’deki en meşhur matbaası Şant (Yıldırım)’ı kurdu. 1911-1915 yılları arasında Şant isimli on beş günlük bir mecmua çıkardı. Meşhur bir müzisyen olan Çerçiyen da 1884 tarihinde bu okulda müzik hocalığı yaptı (Kevork Pamukçuyan, Biyografileriyle Ermeniler, İstanbul, 2003, s.104, 166, 210).

¹¹ Sabah, 10 Mart 1308, no: 927.

¹² Haç Yortusu: Ermeniler Kutsal Haç’ın özgürlüğüne kavuşmasının yıldönümü olan bu yortuyu 14 Eylül’e yakın Pazar günü kutlarlar. Pers İmparatoru Hüsrev, M.S. 610 tarihinde Herakleus’u yenilgiye uğratarak, Kudüs’ü işgal etmiş ve Kutsal Haç’ı İran’a götürmüştür. Bunun üzerine Herakleus Kutsal Haç’ı geri almak için büyük bir ordu kurarak Perslerle savaşır ve Hüsrev’i yener. Kutsal Haç 628 tarihinde tekrar Hıristiyanlara iade edilir. Bu olayın kutlandığı yortuda, Ermeni Kiliselerinde Pazar öğleden sonra törenler yapılır ve haç süslenir. (<http://www.bolsohays.com>. 14 Mayıs 2004).

¹³ Avni Öztüre, İzmit Tarihi, s.135.

¹⁴ Tarik, 9 Eylül 1305, no: 1970.

Kiliselerin, manastırların ve okulların bu düşünceye sahip olmaları, Osmanlı Devleti içerisinde bulunan Ermenilerin de etkilenmesi anlamına geliyordu İzmir ruhani çemberi dahilinde Amerikalı misyonerlerin çalışmaları, 1845 yılından itibaren başlamıştır. Misyonerler bu bölgede güçlü olan gregoryenlik düşüncesinden dolayı ilk yıllarında güçlüklerle karşılaştılar. Adapazarı, İzmir ve İznik çevresinde Protestanlığa yönelik bazı Ermeniler, Ermeşe Manastırı'na gönderilerek hapsedildiler. Hiçbir misyoner Adapazarı ve Ermeşe'ye sokulmadı. 1846 yılında Adapazarı ve İznik çevresini dolaşan Misyoner Van Lennep, bu şehirlerde hakaretlere maruz kaldı ve bu kişi ile görüşmeler cezalandırıldı. Bu durum Ermeşe Manastırının bu bölgedeki etkisini gösteriyordu. Bununla beraber misyonerler bu bölgede eğitim ve basının önemini de kısa süre içerisinde gördüler. Gizli gece toplantıları ile ve çeşitli kitaplar yayınlarak, okullar açarak faaliyete başladılar¹⁵.

Adapazarı'nda 1847 tarihinde açılmış olan Protestan mektebinde 60 erkek, 150 kız öğrenci vardı. 1862 yılında Adapazarı'nda açılmış olan misyoner kız okulunda 293 öğrenci¹⁶, 1879 tarihinde açılan İzmir Amerikan Okulunda 97 öğrenci eğitim görüyordu¹⁷. Yine bu tarihlerde açılan Bahçecik Amerikan Okulu da önemli bir Protestan merkezi haline geldi. Bu okullarda Ermeni tarihi ve kültürü üzerine dersler veriliyor, Ermenilerde milli bilinç ve bağımsızlık duyguları uyandırılmaya çalışılıyordu¹⁸. XIX. yy.'da kurulan ilk Ermeni orta okullarında (secondary schools) yetişenler XIX. yy'ın sonu ve XX. yy'ın başında Ermeni hayatındaki entelektüelleri yetiştirdiler. Ermeşe Manastırı seminerinin bu okullar içerisindeki yeri çok önemli idi. Amerikan misyonerleri, bu okulların eğitim programlarını da etkilemeye çalıştılar¹⁹. Hele Hınçak ve Taşnak cemiyetlerin kurularak faaliyete başlamalarından sonra durum daha da kötüleşmeye başladı. Okulların faaliyetleri kısa süre içerisinde etkisini göstermeye başladı.

Osmanlı Devleti içerisinde meydana gelen ilk Ermeni olayları içerisinde Ermeşe Manastırı idarecileri de yer aldı. Okulun maddi-manevi hamilerinden Apik Uncuyan Efendi, Taşnak Komitesinin 26 Ağustos 1896 tarihinde organize ettiği Osmanlı Bankası Baskını sırasında meydana gelen olaylardan dolayı suçlu bulunarak tutuklanmış ve kendi nezareti altında bulunan Galata'daki mektep ve kilisede silah bulunmuştur²⁰. Kendi gözetimindeki kilise ve okulda silah bulunmasına ve Taşnak Komitesi ile yazışmalarının ele geçirilmesine²¹ rağmen rahatsızlığından dolayı serbest bırakılacaktır²². Uncuyan Apik Efendi bundan sonra da Ermeşe Manastırı ve Ruhban Okulu ile ilgilenmeye devam edecek, Galata'daki kilisede Ermeni Patriği ile Ermeni okulları hakkında görüşmeler yapacaktır²³.

1890'lı yıllar Ermenilerin hızla silahlandırıldığı ve kilise ve okullarda silah ve zararlı neşriyatların bulunduğu yıllardır. Ermeşe Manastırı ile ilgili bu konuda elimizdeki en erken belge 1894 tarihlidir. Bu belgeye göre, Viyana'dan gönderilen silahlar Ermeşe Manastırında saklanmış ve Osmanlı Hükümeti bu olay üzerine araştırma başlatmıştır²⁴. 10 Temmuz 1894 tarihinde, daha sonra İstanbul Ermeni Patriği olacak olan, Ermeşe Manastırı Başrahibi Ormanyan Efendi'ye ait evraklar ele geçirilmiştir. Bu evraklarda, Akdeniz sahillerinden

¹⁵ H. G. Otis Dwight, Cristianity in Turkey: A Narrative of the Protestant Reformation in Armenian Church, London, 1854, s.208, 252, 301.

¹⁶ George E. White, Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları, Terc. Cem Tarık Yüksel, İstanbul, 1995, s. 68.

¹⁷ Atilla Çetin, 'Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu', İ.Ü. Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, (10-11), İstanbul, 1983, s. 212.

¹⁸ Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, Ankara, 2000, s.131-140.

¹⁹ Louise Nalbandyan, The Armenian Revolutionary Movement, Los Angeles, 1967, s. 50.

²⁰ B.O.A. Y.A.Res. 83/18.

²¹ Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları, c. II, Ankara, 1998, s.406 ve 437.

²² B.O.A. A.MKT.MHM. 630/5.

²³ A.g.a. Y.PRK. ZB. 30/121.

²⁴ B.O.A. Y.PRK.SRN. 4/47; Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, c. 20, Belge No: 45, İstanbul, 1989, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kataloqları, s.81.

başlayarak eski Ermenistan ülkelerinin yer adlarını gösteren bir harita, eski Ermeni krallarının isimlerinin yer aldığı eski Ermeni tarihi ve Kral Leon'un halka hitaben yayınladığı bir kıta ilannamesi vardı²⁵.

Silahlanma ve teşkilatlanma sonunda Ermeniler bu bölgede karışıklıklar çıkarmaya başladılar. Ermeşe ve Bahçecik Ermenileri zaman zaman ihtilal ve isyan hareketinde bulunmuşlardı. 11 Ekim 1895'te iki Ermeni genci Geyve, Adapazarı ve Lefkelilerin geldikleri Hisar Nahiyesi pazarında kalabalık üzerine ateş açmışlar, Müslümanlarla Ermeniler arasında kavga çıkmış ve olaylarda 40 kişi hayatını kaybetmişti²⁶. Adapazarı, Ermeşe, Bahçecik ve Geyve Ermenileri birbirleri ile irtibatlı bir şekilde çalışıyorlardı. Bu dönemde artık protestan-gregoryen ayrılığı bir tarafa bırakılmış, Ermeni bağımsızlığı uğrunda Ermenilerle Amerikalı ve İngiliz misyonerler beraber çalışmaya başlamışlardı. Başka bir deyişle, misyonerler Ermenileri istedikleri çizgiye çekebilmişlerdi.

Bahçecik Protestan mektebinin başında bulunan İngiliz Müdür, 1901 yılında bu bölgede ihtilal hazırlığı ile meşguldü ve bunun için bir komite teşkil etmişti. Bu bölgedeki Ermenilere silah dağıtıyordu. Bu silahlar Geyve, Kurtbelen ve Ortaköy köylerinde imal ediliyordu. 1901 yılına gelindiğinde Geyve ve Karamürsel'de Ermeni köyleri silahlanmış durumdaydı. Osmanlı Devleti sınırları dışında yayınlanan ve Ermenileri isyana teşvik eden Truşak ve Hınçak Gazeteleri de 10 senedir bu bölgeye gizli bir şekilde geliyordu²⁷.

İzmit Bölgesi Ermenilerinin bu suretle silahlanmaları ve ihtilal fikrine meyletmeleri, Ermeşe Panayırını daha önemli bir hale getirmişti. Bu tür topluluklar ihtilal fikrinin aşılması için uygun bir ortam sağlıyordu. Özellikle Hınçak ve Taşnaklar bu tür ortamları propaganda için kullanıyorlardı. Bu günü bahane eden bir çok Ermeni bu bölgede toplandığı gibi Avrupa ülkelerinden ve Amerika'dan bazı propagandacılar gelerek gösteri yapmak teşebbüsünde bulunuyorlardı²⁸. Ayrıca Manastır Piskoposu Ormanyan Efendi de, 1895 yılında Ermeşe Panayırını için gelen Ermenilere, Osmanlı Devleti açısından zararlı telkinlerde bulunuyordu. Aynı yıl Adapazarı ve çevresinde Ermeniler üzerinde fişek, rovelvör ve zararlı evraklar yakalanıyordu²⁹. Osmanlı Devleti Ermeşe Panayırını için her yıl olağanüstü tedbirler alıyor, bu bölgede olay çıkmaması için İzmit Mutasarrıflığını uyarıyordu. İzmit Mutasarrıflığı da, 1892 yılındaki ziyaretlerde asayişin muhafazası için İstanbul'dan piyade ve süvari asker talep ediyordu³⁰. 1915 yılına kadar Ermeniler bu ziyaretlerini sürdürdüler, fakat asayiş ve inzibatı sağlamak her geçen yıl daha da bozuluyordu. Asayiş yanında sağlık problemleri de bu panayırını tehlikeli hale getiriyordu.

II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte manastır çalışmalarını daha rahat yürütebilmiştir. Bununla beraber bu özgürlük ortamı Ermeni idarecilerin cesaretini de artırmıştır. 1911 yılında Osmanlı şehirlerinde kolera salgını görüldüğünden hastalığın yayılmaması için bu sene yapılacak bütün panayırlar yasaklandı. Her yıl düzenli olarak yapılan Ermeşe Panayırını'nın da yapılamayacağı gazetelerle ilan edildi³¹. İzmit mutasarrıflığından Ali Galip Bey, panayır tarihinden bir ay önce, 18 Ağustos 1911 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne müracaatla, Ermeşe

²⁵ B.O.A. Y.Mtv. 100/36.

²⁶ Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları, c. I, Ankara, 1998, s.97; Mehmet Hocoğlu, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, İstanbul, 1976, s.232.

²⁷ BOA. Y.MTV., 220/46. Bu Ermeni teşkilatlarına rağmen Osmanlı Devleti 2.300 nüfuslu ve çoğu Ermeni olan Arslanbey köyüne bir kilise ve bir Ermeni mektebinin inşasına 1905 yılında müsaade ediyordu (BOA.Y.A.Res. 132/2).

²⁸ A.g.a. A.MKT.MHM. 655/41.

²⁹ A.g.a. A.MKT.MHM. 655/2.

³⁰ A.g.a. Y.Mtv. 68/1.

³¹ BOA. DH.ID., 59/7, lef. 48/2.

dahilinde de kolera bulunduğunu, binlerce kişinin hayatının tehlikeye gireceğinden, ziyaretçilerin gelmelerinin önüne geçilmesi için durumunun her tarafa tamimini istiyordu³².

Ermeni Patrikhanesi ise Adliye ve Mezahib Nezareti'ne müracaatla, "eğer gelenlerin Ermeşe'ye girişleri men edilirse manastıra verilecek zekatlar toplanamayacak ve manastır yağ ve mum ihtiyaçlarını karşılayamayacaktır. Buranın karantinaya alınmasına bir sebep olmadığı manastır tabibinden bildirilmiştir ve gerekli tedbirler de alınmıştır" diyordu³³. Patrikhanenin bu teklifi sıhhiye meclisinde incelenmiş, İzmit dahilinde kolera vakalarının olduğu, izdihamın bunu daha çok artıracığı bundan dolayı ziyarete müsaade edilemeyeceği 18 Eylül tarihinde kabul edilmişti³⁴. Aynı tarihte Adapazarı'na Ermeni ziyaretçiler gelmiş bulunuyordu. Adapazarı Kaymakamı bunları bir bölgede toplayarak Ermeşe'ye bırakmadı. Bunun üzerine Ermeniler, Patrikhaneye müracaatla kendilerine müsaade edilmesini istediler³⁵. Bu müracaat üzerine İzmit ve Adapazarı'na gelenlerin kalabalık oluşturduğu ve izdihama sebep olduğu ve bu durumun giderilmesi için şimdiye kadar gelenlerin manastıra girmelerine müsaade edildiği, fakat 18 Eylül tarihinden itibaren gelenlerin bırakılmaması Dahiliye Nezareti tarafından kararlaştırıldı³⁶. Bu olaylardan sonra Manastır Rahibi Hamazb Efendi, Ermeşe Nahiyesi Müdürüne karşı gelmiş, hükümeti asla tanımayacağını açıkça söyleyerek tavrını ortaya koymuştu³⁷. Hamazb Efendi 7 Ağustos 1912 tarihinde bu davranışından dolayı ancak para cezasına çarptırılabilirdi³⁸. Manastır idarecilerinin devlete karşı kanun tanımaz davranışları ve Osmanlı Devletinin aldığı kararı uygulayamaması Ermenilerin cesaretlerini artıran olaylardandı.

Bu bölgeye Müslüman muhacirlerin gelip yerleşmeleri de manastır idarecilerini rahatsız etmişti. 1911 yılı Şubat ayında manastır idarecileri gelen muhacirlerin kendi tasarruflarındaki ormanlara yerleştiklerini iddia ederek bunların ormanlardan çıkarılmalarını talep etmiş, Adliye Nezareti olayı araştırarak bu muhacirlerin ellerinde ilamları olduğu ve bu konuda bir şey yapılamayacağını bildirmişti³⁹.

Ermeşe Manastırının etkisinin görüldüğü diğer bir olay, 27 Ekim 1913 tarihinde Adapazarı'nda meydana geldi. Ermeniler, harflerinin kabulünün 1500 ve Ermeni basınının 400. yıldönümünü kutlamak için İstanbul'da büyük şenlikler düzenlediler. Dahiliye Nazırı Talat Bey ve hükümet adına Cemal Bey bu şenliklerde bulundular. Adapazarı Ermenileri de bu tür şenlikler yaparlarken bazı taşkınlıklar olmuş ve polis gösteriyi yasaklamak istemiş, bunun üzerine karışıklıklar çıkmıştır. Gösteriler sırasında Ermeniler bir Türk jandarma erini kama ile öldürmüşler ve dört kişiyi yaralamışlardı. Durumu haber alan Dahiliye Nezareti, İzmit Mutasarrıfının hemen Adapazarı'na giderek gerekli tedbirleri almasını istemiş⁴⁰, durumun vahameti anlaşılınca İstanbul Muhafızlığı tarafından VI. Kolordu Erkan-ı Harbiye Reisi Kaymakam Remzi Bey bir bölük asker ile hemen Adapazarı'na gönderilmiştir. Birkaç gün sonra hükümet Adapazarı Ermenilerinin silahlarını toplamak istemiş fakat Ermeniler silahlarını vermek istememişler, olaylar uzun süre yatıştırılamamıştır. Remzi Bey, İstanbul Muhafızlığına gönderdiği telgrafla aldığı tedbirleri şu şekilde açıklıyordu:

³² BOA. DH.İD., 59/7, lef. 91-2.

³³ BOA. DH.İD., 59/7, lef. 97.

³⁴ BOA. DH.İD., 59/7, lef. 99.

³⁵ BOA. DH.İD., 59/7, lef. 91.

³⁶ BOA. DH.İD., 196/57.

³⁷ BOA. DH.İD., 114-2/11, lef. 5.

³⁸ A.g.d. lef. 6.

³⁹ A.g.d. lef. 4.

⁴⁰ Tanin, 14 Teşrin-i evvel 1329/ 27 Ekim 1913.

“ *Umum kasaba ahalisine ve Ermeşelilere hitaben beyanname neşriyle beraber daire-i hükümete ziyaret için gelen murahhasa efendi ile diğer zevata da ayrıca ahaliye tefhim edilmek üzere beyanatta bulunulmuştur. Beyanname bila tefrik umum kasaba ahalisine aiddir. Esliha teharriyatı yalnız Ermeniler hakkında vuku bulmayacaktır. Esas vak’a dört-beş cahil ve ahlaksızın o sırada ahaliyi heyecana getirmesi neticesi olarak zuhura gelmiştir. Mütecavizler kama, demir ve sopa istimal etmişlerdir. Katil ve carih ile müsebbibler derdest olunmuşlardır. Büyük bir ekseriyet vak’anın hüduşundan müteessir ve me’yusdurlar. Tahkikata devam olunuyor, asayiş bütüin manasıyla berdevamdır. Elde کافی miktar kuvvet bulunduğu için ayrıca kuvvet izamina lüzum yoktur ”⁴¹.*

Bu olay Birinci Dünya Savaşı öncesi bölgedeki durumun gerginliğini ve Ermenilerin olay çıkarmak için bahane aradıklarını açık bir şekilde göstermektedir. Ayrıca bu tür küçük olaylardan büyük olayların çıkması için de tahrikçiler ellerinden geleni yapmışlardı ki bu olaylarda manastırın rolü bir sonraki dönem olaylarında gözlemlenebilecektir. Nitekim Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla birlikte Adapazarı ve çevresindeki Ermenilerde çeşitli hazırlıklar görülmeye başlandı. Rus filosunun Ereğli’yi topa tutmaya yeltendiği sıralarda Adapazarı ve İzmit Ermenilerinin de derhal casusluğa çalıştıkları görüldü. Bilhassa Adapazarı’nda Rusların birkaç güne kadar sahile dökcekleri asker ile borularını, trampetlerini çalarak gelecekleri ve o zaman bir tek Türk bırakmayacaklarını açıktan açığa söylemeye ve yortu, mukaddes günlerinden biri değilken bombardıman teşebbüsü günü evlerde toplanarak çalgılarla eğlenceye başladılar. Hükümet, payitahtın yanında olan bu havalide bu kadar açık hareketi beklemiyordu, bu durum üzerine tahkikata mecbur oldu. Neticede, yalnız Adapazarı’nda birkaç tanesi Adapazarı’nı tamamen havaya uçurmaya yeterli yerli ve ecnebi üretimi fitilli, memeli yüzlerce bomba, mavzer (Mausers) gra (Gras), son sistem tüfekler, dinamitler, mavzer, Karadağ tabancaları, özel olarak imal ettirilmiş, asker ve jandarma elbiseleri, binlerce cephaneye ve mühimmat, bomba imaline mahsus alet ve edevat, ecza, dinamit fitilleri elde edildi. Ermenilerin en büyük ruhban mektebini havi bulunan Ermeşe nahiyesindeki mektep kilisesinin başrahip odasından gayet cesim ve aynı zamanda tahrip gücü pek büyük üç-dört bomba ile dolaplarından birçok silah ve cephaneye çıkarıldı⁴².

Gerek merkez ve gerek Adapazarı’nda ele geçirilen ihtilal heyeti idarecilerinin ifadelerinde, Ruslar tarafından Karadeniz’de Sakarya Nehri ağzına asker çıkarıldığı zaman bu bombaları asker bulunan mahallerde kullanma, katliam icra ve asker kıyafetine girerek Osmanlı ordusunun hareketini engellemek, hükümeti şaşırtmak için özel tertibat yapıldığı ve teşkilatın hürriyeti ilanını müteakip defalarca İstanbul’dan, Bulgaristan’dan özel olarak gönderilen komite reisleri ve bilhassa Bantuht (Pandohte) nam-ı müstearını taşıyan şahıs tarafından icra edildiği ve Bantuht vasıtasıyla Adapazarı’nda dökmeci Horen Vramyan’a çeşitli cinslerde müthiş bombalar imal ettirilerek başka tarafa naklolunduğu ve mevcut külliyetli silah ile cephanenin Sabah Gülyan ve arkadaşları tarafından İstanbul’da Mahmutpaşa’da Çorapçı Hanı civarındaki silahçı mağazası sahibi Agop marifetiyle buralara naklolunduğu anlaşılmıştır⁴³. Bu olan Meşrutiyetin ilanından sonra çizilmişti. İzmit ve çevresi özellikle Ermeşe ve Bahçecik isyan hareketlerinin merkezi olarak seçilmişti. Asilerin reisleri planlarının keşfedildiğini öğrenince çeteler oluşturulmuş ve bunlar Yalova’ya doğru

⁴¹ Tanin, 16 Teşrin-i evvel 1329/ 29Ekim 1913; Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, c. II, Kısım III, Ankara, 1991, s. 150-151.

⁴² Ermeşe Manastırı’nda ortaya çıkan bombaların manastır içerisinde iken fotoğrafları alınılarak İstanbul’a gönderilmişti (24 Ağustos 1915) (BOA. DH.ŞFR., 55/192). Bu fotoğraflar ekte sunulmuştur.

⁴³ Ermeni Komitelerinin A’mal ve Harekat-ı İhtilaliyesi, Haz: Erdoğan Cengiz, Ankara, 1983, s. 292-293.

gönderilmişlerdi. Daha sonra İzmit'teki işçi grupları bu çetelerle birleşmiş ve birçok Müslüman öldürülmüştür⁴⁴.

Bölgedeki Ermeniler Halep, Tiflis gibi önemli komite merkezleri ile irtibat halinde çalışıyorlardı⁴⁵. Bursa Taşnak Fedai Şubesi Reisi Baltayan, Taşnak Komitesi'nin esaslı teşkilatının Adapazarı'nda olduğunu, komite azalarından Bahçecikli Muallim Serkis Seruni ile Adapazarlı Muallim Agop Frekyan'ın önemli komite çalışmalarında bulunacaklarını Taşnak Merkezine bildirmişti⁴⁶. Adapazarı Ermeni Mektebi muallimlerinden Artin Mıgırdıç Çelebyan, Ermeni Komite Merkezi ile devamlı irtibat halinde idi⁴⁷. Ermenilerin bu komite ve fesat çalışmalarına rağmen, İzmit Ermeni Murahhasası Piskopos Ovakimyan İzmit'teki hükümet icraatı aleyhinde açıklamalarda bulunmak üzere İstanbul'a geliyordu⁴⁸.

Ermenilerin ordu gerisindeki hareketlerinin önlenmesi için başka bölgelere sevkleri kararlaştırıldı. İzmit ve Adapazarı bölgesinde yaşayan yaklaşık 58.000 Ermeni tehcir edilmiş, Trakya'dan sevk edilen Rumların bir kısmı da Adapazarı ve İzmit çevresine yerleştirilmiştir⁴⁹. Ermeşe Manastırı'ndaki eşya ve süs eşyaları bir deftere kaydedilerek, manastır hükümetçe kontrol altına alınmış ve manastırın anahtarı İstanbul'a gönderilmişti⁵⁰. Manastır öğrencileri de Kudüs'e sevk edilmişti⁵¹.

Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nin mağlup olması sonunda, tehcire tabi tutulan Ermeni ve Rumların eski yerlerine dönmelerine karar verilmiş, bunlara ait binalarda kiracı olarak oturanlar tahliye edilerek geri dönenlere teslim edilmeye başlanmıştır. Adapazarlı olup tehcire tabi tutulan ve İstanbul'a gelmiş bulunan Ermenilerin sevklerine 10 Aralık 1918'de başlanmıştı⁵². Bu arada Ermeşe Yetimhanesi de kilise mensuplarına 1 Kasım 1918'de teslim edilmişti⁵³. Ermeşe ve çevresine dönen Ermeniler Türklere karşı, bölgede bulunan İngilizlerle birlikte çalıştılar⁵⁴. İngilizler bu bölgede bulunan bir çok Türk idareciyi tutuklayarak yargıladılar⁵⁵. İstanbul'da yayınlanan Rum ve Ermeni gazeteleri, İngiliz ve Fransızları Osmanlı Devletine karşı harekete geçirmek için Anadolu'da asayişin bozuk olduğuna ve katliam yapıldığına dair haberler yayınlıyorlardı. Bu iddiaları yerinde incelemek için oluşturulan iki Amerikalı ve bir tercümandan oluşan heyet, Adapazarı ve Ermeşe'de incelemelerde bulunarak bölgede asayişin yerinde olduğunu görmüşlerdi⁵⁶. Bir ay sonra İngilizler Adapazarı ve Ermeşe'deki Ermenilerin durumlarını incelemek üzere bu bölgede

⁴⁴ Talat Paşanın Anıları, Hazırlayan:Alpay Kabacalı, İstanbul, 2000, s.72.

⁴⁵ Azadamard gazetesi muharrirlerinden olup Bahçecik'te ikamet eden Culyan, Halep ile İstanbul arasındaki muhaberatı yapan belli başlı komitecilerdendi (BOA. DH.ŞFR., 54/364). Adapazarlı Agop Filikacıyan'ın casusluk için bazen Tiflis'e gönderildiği biliniyordu (BOA. DH.ŞFR., 54/141).

⁴⁶ BOA. DH.ŞFR., 54-A/28.

⁴⁷ BOA. DH.ŞFR., 48/126.

⁴⁸ BOA. DH.ŞFR., 54-A/273.

⁴⁹ İ. Ethem Atnur, "Rum ve Ermenilerin İzmit-Adapazarı Bölgelerinden Tehciri ve Yeniden İskânları Meselesi", I. Sakarya Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu (22-23 Haziran 1998), Adapazarı 1999, s. 127.

⁵⁰ BOA. DH.ŞFR., 55/272. Manastırda silah ve bomba bulunması üzerine Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyetinden İzmit Mutasarrıflığına gönderilen şifrede "Ermeşe Manastırı meselesini oraya gelip bizzat tedkik edeceğim, o vakte kadar vaz'-ı aslisine halel getirmeyiniz" deniliyordu(DH.ŞFR., 60/254)..

⁵¹ BOA. DH.EUM.KLH. 2/27-A

⁵² İleri, 11 Kanun-ievvel 1335.

⁵³ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), belge no:212, Ankara, 1994, s.179

⁵⁴ Yunus Nadi Abaloğlu, Kurtuluş Savaşı Anıları, İstanbul, 1978, s.212.

⁵⁵ 22 Kasım 1918'de Ermeni Patrik vekili Cevahirciyan, Adliye ve Mezahib Nazırı Haydar Molla'yı ziyaret ederek İzmit ve Adapazarı bölgelerinde tehcirde yapılan mesnedsiz ithamlar için suçluların cezalandırılmak üzere mahkemeye sevklerini istedi (Hadisat, 23 Teşrin-ı sani 1334, no:35).

⁵⁶ İleri, 11 Nisan 1335.

idiler⁵⁷. Yapılan incelemeler sonunda Türklere atfedilen suçların asılsız olduğu anlaşılmıştı. Fakat Ermenilerin bu iddiaları ve Türk köylerine karşı saldırıları son bulmayacak, Ermeni Patriki Zaven Efendi Adapazarı ve İzmit çevresinde asayişin yerinde olmadığı, Ermenilerin hayatlarının tehlikede olduğuna dair gazetelere demeçler verecekti. Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa, 21 Ekim 1919'da bu iddiaları basına verdiği bir tebliğ ile cevapladı ve Adapazarı ve İzmit çevresinde asayişin her zamankinden daha iyi olduğunu Ermenilere ve Rumlara karşı herhangi bir harekette ve hakarete bulunulmadığını bildirdi⁵⁸.

1920 yılı ağustos ayında, İzmit'te bulunan İngilizler yerlerini Yunan birliklerine devrettiler. Yunanlılar işgali pekiştirmek için Eylülün üçüncü haftasında Manisa Tümenini İzmit'e çıkardılar. Bundan sonra Yunan birlikleri Akmeşe-Hereke, Gebze-Şile ve Kandıra istikametinde ilerleyerek önemli merkezleri ele geçirdiler. Böylece İzmit ve çevresi tamamen Yunan işgaline terk edildi. Ekmeşe, Yunan birlikleri tarafında askeri bir üs haline getirildi. Ermeşe'ye Yunan 9. Girit Alayı yerleştirildi⁵⁹. Bölgedeki Ermenilerden bazıları da bu Yunan birliklerine gönüllü olarak girmişlerdi. 1920 yılı Temmuz ayında Bahçecik, Ermeşe, Arslanbey ve Ovacık köylerinden 300 kadar Ermeni Yunan ordusuna dahil olmuşlardı⁶⁰. Ayrıca Yunan kuvvetleri, Ermeşe, Şile ve Kandıra Ermeni ve Rumlarından çeteler tertip ederek Müslüman köylerinin üzerine salıyorlardı. Bakkal Yorgi Çetesi, Ermeni Avays Çetesi bunlardan bazıları idi⁶¹. Milli Mücadele hareketinin güçlenerek bölgede gücünü hissettirmeye başlamasıyla birlikte Yunanlılar, bu bölgeye göç etmiş olan Rum ve Ermenileri Trakya'ya sevk etmeye başladılar. 1921 yılı Haziran ayında İzmit çevresindeki 25.000 Rum ve 5.000 Ermeni Trakya bölgesine sevk edilmişti. Ermeşe ve Bahçecikli Ermenilerden 1800'ü Tekirdağ'daki eski Türk kışlasına yerleştirilmişlerdi⁶².

Büyük Taarruz sonrası bu bölgede artık Ermeni yoktu. Ermeşe'ye Yunanistan'dan gelen İskeçeli Türkler yerleştirildi⁶³. Akmeşe adını alan Ermeşe'de artık yeni bir hayat kurulmuştu.

Sonuç:

Ermeşe, XVII. yy'dan itibaren Ermeniler için önemli bir eğitim ve kültür merkezi olmuştur. Manastır, adeta bir Osmanlı vakfı gibi çalışmış ve devlet tarafından bu konuda serbest bırakıldığı gibi her zaman da desteklenmiştir. Ermenilerin sosyo –kültürel hayatına yön veren birçok dini lider burada eğitim görmüştür. Fakat XIX. yy'dan itibaren Osmanlı Devletinde başlayan parçalanma hareketlerinden Ermenilerin de etkilenmesi manastır ve külliyesini mevcut sistem için zararlı bir hale getirmeye başlamıştır. Manastır idarecileri bazen gönüllü olarak bazen de zorla Ermeni çete teşkilatlarına katılmışlardır. Özellikle, her yıl oluşturulan Ermeşe Panayırı komiteciler tarafından bir propaganda aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Misyoner çalışmaları da manastırın ve çevresindeki Ermenilerin düşüncelerini değiştiren önemli unsurlardan birisidir. Savaş ortamları, parçalanma ve bağımsızlık düşüncelerinin ortaya çıktığı zamanlardır. Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı Ermenilerin bağımsızlık düşüncelerini açıkça ortaya koydukları ve taraflarını belirledikleri bir zaman olmuştur. Ermeşe ve çevresinde bulunan Ermeniler de bu taraf olma eyleminde

⁵⁷ BOA.DH.ŞFR.98/318.

⁵⁸ Nimet arsan, s.108

⁵⁹ Adnan Sofuoğlu, Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu (1919-1921), Ankara, 1994, s. 419.

⁶⁰ İleri, 15 Temmuz 1336.

⁶¹ Derdli, 8 Teşrin-isani 1336, no: 32.

⁶² İleri, 15 Haziran 1337; 29 Haziran 1337.

⁶³ Yakup Özkan, "Arnaş'tan Akmeşe'ye: Bir Kasabanın Öyküsü- Mübadillerin Gelişi ve Yeni Bir Hayat" Toplumsal Tarih, sayı: 83 (Kasım 2000) , s.32.

yerlerini belirlemişler ve bu sebeple de ülke içerisinde başka bölgelere sevke tabi tutulmuşlardır. Mevcut siyasi sistem kendisine bu kadar yakın bir bölgede, savaş zamanında bu tür yapılanmalara müsaade etmeyecektir. Bu durum savaş sonrası süreçte de yaşanacak, bu defa Ermeniler kendi istekleriyle Yunan birliklerinin yanında Osmanlı Devleti sınırları dışına çıkacaklardır.

Acaba İstanbul Patrikliği Rahiplerinin Bildirgesinde yer alan Armaş Manastırı skolastik gelenekleri bugün neyi gerektiriyor, Ermenilerin eğitim ve öğretim işlerinin düzenlenmesini mi? Yoksa mevcut siyasi sisteme karşı silahlı organizasyon ve bağımsızlığı mı?